

Euripides' Helena

Een reflectie op de intellectuele ontwikkelingen?

Naam student	Sanne Hadfy-Kovács
Studentnummer	4083180
Emailadres	s.j.m.hadfy-kovacs@students.uu.nl
Soort scriptie	Bachelor scriptie
Begeleider	Josine Blok
Datum	11-01-2016
Aantal woorden	8670

Afbeelding titelpagina: Helena van Troje door Dante Gabriel Rossetti
https://silverseason.files.wordpress.com/2013/01/051091_rossetti_helen-of-troy.jpg

Inhoudsopgave

Korte samenvatting	4
Inleiding	5
Methodologie	7
Hoofdstuk 1: De mythe van Helena	9
Stesichorus	10
Herodotus.....	11
Euripides	12
Hoofdstuk 2: Intellectuele en filosofische ontwikkelingen 430-410 v. Chr.	15
De sofisten.....	16
Sokrates	18
Hoofdstuk 3: De tragedie en de intellectuele ontwikkelingen naast elkaar	20
Hoofdstuk 4: Het <i>Encomium van Helena</i> geschreven door Gorgias	24
Conclusie	26
Literatuurlijst	28
Bronnen	28
Secundaire literatuur.....	28

Korte samenvatting

Tragedieschrijver Euripides wordt wel eens de filosoof van het toneel genoemd; hij bewoog zich in dezelfde intellectuele kringen als de sofisten en Sokrates. In deze scriptie wordt gekeken of Euripides in zijn rol als filosoof van het toneel terug te zien is in zijn tragedie *Helena* (412 v. Chr.) aan de hand van verschillende deelonderwerpen. De ontwikkeling van de mythe van Helena komt aan bod, eveneens als de intellectuele ontwikkelingen tussen 430-410 v. Chr. Deze onderwerpen komen daarna samen in het laatste deelonderwerp waarin de tragedie zelf onder de loep wordt genomen om te zien of intellectuele invloeden en vraagstukken te zien zijn. Het wordt duidelijk dat bepaalde intellectuele thema's - zoals schijn en werkelijkheid en de epistemologische feilbaarheid van de menselijke kennis - zeker terug te zien zijn in de tragedie. Een systematische filosofie is echter niet aanwezig.

Inleiding

Een mythe werd materiaal in de handen van een tragediedichter om zijn boodschap te verkondigen. Hij kon een mythe helemaal omvormen en naar zijn eigen doeleinde kneden. Vaak was dit doeleinde om iets over zijn eigen tijd en over conflicten, debatten of vraagstukken in die tijd te zeggen. Marc Munn zegt hierover het volgende:

Writing had long been employed among the Greeks, especially as an aide-mémoire for poetry and to give voice to monuments, but in the course of the fifth century it became increasingly the medium for other forms expression, particularly in prose. Athenian democracy encouraged habits of literacy, both for the creation of public records and memorials and in the personal use of writings as one of the tools to sharpen and amplify rhetoric.¹

Wat Munn hier schrijft over proza, gaat ook op voor poëzie. Hij zegt dat de democratie de Atheense burgers de ruimte bood om hun mening te uiten, bijvoorbeeld in de vorm van een tragedie. Tragedies werden namelijk opgevoerd bij twee Atheense festivals die ieder jaar in het begin van het jaar en in de lente werden gevierd, de Lenaia en de Grote Dionysia. We kunnen niet met zekerheid zeggen hoe de tragedie aan zijn naam is gekomen. Letterlijk vertaald betekent het namelijk 'bokkenlied', maar wat een bok ermee te maken heeft, is niet duidelijk. Mogelijk heeft het te maken met de kleding van de dansende satyrs in de begintijd van de tragedie, werd een bok uitgereikt als prijs of werd er gedanst rond een altaar waarop een bok werd geofferd.² Bijna de hele bevolking van Athene kwam naar dit festival toe. Naast mannelijke, Atheense burgers vonden ook vreemdelingen, slaven, jongens en hoogstwaarschijnlijk vrouwen een plek in het theater.³ Er is zelfs een periode geweest waarin burgers die het zich niet konden veroorloven een dag niet te werken, geld van de staat kregen zodat ze toch in staat waren om naar het theater te komen. Deze tegemoetkoming wordt ook wel *theorikon* genoemd.⁴ Gezien het aantal mensen dat naar het theater kwam - het theater bood plaats aan ongeveer 17.000 toeschouwers - was de tragedie bij uitstek geschikt om een mening te uiten over een onderwerp dat de hele bevolking misschien aan ging.

Euripides was een Atheense tragediedichter die leefde van 485 v. Chr. tot 406 v. Chr. Hij heeft 22 keer meegedaan aan de Grote Dionysia en moet ongeveer 80 toneelstukken geschreven hebben waarvan er 18 volledig overgeleverd zijn. We weten niet veel van het leven van Euripides. Wat we weten is vooral gebaseerd op verhalen en parodieën van bijvoorbeeld de komediedichter Aristophanes waarvan we niet weten of er enige waarheid in zit. Euripides zou geboren zijn op Salamis, prijzen hebben gewonnen bij het boksen en *pankration* (een mix van boksen en worstelen) en aan het einde van zijn leven zijn

¹ M. Munn, *The School of History: Athens in the Age of Socrates*. (California 2000) 1.

² H. van Dolen, *Toneelstukken in de Oudheid* (Alkmaar 2013) 42.

³ Van Dolen, *Toneelstukken in de Oudheid* 16 -18.

⁴ Van Dolen, *Toneelstukken in de Oudheid* 39.

vertrokken naar Macedonië. Naar het schijnt, was Euripides een eenzame man die niet graag in de openbaarheid trad. Zijn portretten hebben altijd een trieste en strenge oogopslag en hij stond bekend als *misoloog*, iemand die niet van lachen hield.⁵ Wel trok hij graag op met de wijsgeren. Euripides stond in contact met de filosofie en bewoog zich in intellectuele kringen. Hij zou natuurkunde gestudeerd hebben bij Anaxagoras, retorica bij Prodicus en morele filosofie bij Sokrates. Sokrates zou hem zelfs geholpen hebben met het schrijven van zijn eerste toneelstukken.⁶ Zijn interesse in de intellectuele ontwikkelingen en de filosofie nam hij mee in zijn tragedies en verwerkte hij in zijn werken. Om die reden werd en wordt Euripides ook wel de filosoof van het toneel genoemd.⁷ Eén van de tragedies van Euripides is *Helena*. Deze tragedie werd voor het eerst opgevoerd in 412 v. Chr. Athene was op dat moment nog steeds verwickeld in de Peloponnesische Oorlog tegen Sparta. In het jaar 413 v. Chr., een jaar voordat de tragedie werd opgevoerd, leed Athene grote verliezen bij Syracuse. De vloot en vele duizenden mannen gingen ten onder bij die poging om de Atheense imperialistische invloed uit te breiden.⁸

Helena gaat over de mooiste vrouw op aarde, die we leren kennen in de *Ilias* van Homerus, namelijk Helena uit Sparta. Homerus vertelt hoe Helena meegetroond wordt door de Trojaanse prins Paris. Dit betekent het begin van de Trojaanse Oorlog en Helena wordt dan ook vaak gezien als de oorzaak van de oorlog. Euripides benadert in zijn tragedie *Helena* de mythe op een heel andere manier. In zijn verhaal is Helena namelijk helemaal niet in Troje, maar in Egypte aan het hof van koning Proteus. Paris heeft een schijn-Helena meegenomen naar Troje in plaats van de echte Helena, maar niemand heeft hier weet van behalve de goden. Euripides neemt met deze tragedie een heel ander perspectief in op het bekende verhaal van Helena in Troje. Edith Hall schrijft 'Yet the twentieth century has smiled on Euripides more than any era since antiquity. One reason is his approach to myth, which has been characterized as subversive, experimental, playful, and eccentric in an identifiably modern way.'⁹ Deze tragedie is echt een voorbeeld van hoe Euripides een nieuwe invalshoek kiest op een bestaande mythe.

Het doel van deze scriptie is om de intellectuele en filosofische ontwikkelingen tussen 430 v. Chr. en 410 v. Chr. te vergelijken met de tragedie *Helena* (412 v. Chr) van Euripides. In hoeverre is de tragedie *Helena* een reflectie van contemporaine filosofische en intellectuele vraagstukken? Ik zal zoeken naar Euripides in zijn rol als 'filosoof van het toneel' en naar de theorieën van wijsgeren. Dit zal ik doen aan de hand van een aantal deelvragen en deelonderwerpen.

Het eerste deelonderwerp van deze scriptie is de mythe van Helena. Ik zal de originele mythe van Helena behandelen, evenals de mythe van de schijn-Helena. Waarin

⁵ Van Dolen, *Toneelstukken in de Oudheid* 61.

⁶ E. Hall, 'Introduction' in James Morwood *Medea: Hippolytus: Electra: Helen/Euripides*. (Oxford 1997) xiii-xiv.

⁷ Van Dolen, *Toneelstukken in de Oudheid* 61.

⁸ Hall, 'Introduction' xiii.

⁹ Hall, 'Introduction' x.

verschilt het verhaal over Helena dat we kennen van Homerus van het verhaal van Euripides?

Vervolgens zal het intellectuele klimaat waarin de tragedie is geschreven aan bod komen. Om te kijken of *Helena* een reflectie is van de filosofische en intellectuele ontwikkelingen, moet eerst duidelijk worden wat deze ontwikkelingen waren. Welke nieuwe, filosofische theorieën ontstonden er in de jaren voordat *Helena* werd geschreven?

In het derde hoofdstuk zal ik de filosofische ontwikkelingen naast de tragedie leggen: zijn er passages die deze ontwikkelingen reflecteren en waar is dit aan te zien?

Het laatste deelonderwerp zal het *Encomium van Helena* behandelen, geschreven door de sofist Gorgias (485 -380 v. Chr.). Dit is een verdedigingsrede voor Helena, omdat ze altijd wordt gezien als de oorzaak van de Trojaanse Oorlog. Zowel Gorgias als Euripides verdedigen Helena, zij het op een andere manier. Wat is de verbinding tussen Helena en de intellectuele ontwikkelingen?

Methodologie

Bij het schrijven van deze scriptie zal ik verschillende bronnen gebruiken. Voor de originele mythe zal ik gebruik maken van de *Ilias* van Homerus. Met behulp van drie bronnen zal ik het verhaal van de schijn-Helena beschrijven. Plato (*Phaedrus* 243a-b) en Isokrates (*Hel.* 64) citeren allebei drie zinnen uit het gedicht *Palinde* van Stesichorus, die daarin als eerste iets zegt over een schijn-Helena. Herodotus (2.112-20) rationaliseert deze schijn-Helena. Voor het tweede en derde onderdeel van deze scriptie zal ik de tragedie *Helena* als bron gebruiken. Het *Encomium van Helena* van Gorgias gebruik ik als bron voor het laatste deelonderwerp.

Al deze bronnen verschaffen veel informatie, maar ze moeten voorzichtig behandeld worden. Ze zijn namelijk geschreven in het Oudgrieks. Omdat mijn kennis van het Grieks niet toereikend is, zal ik de bronnen in vertaling lezen, dan wel in het Nederlands dan wel in het Engels. Vertalers interpreteren en het is belangrijk om daar van bewust te zijn, zowel bij het lezen van de bronnen als bij het lezen van deze scriptie.

Een andere valkuil van de tragedie als bron is dat het gemakkelijk is om Euripides bepaalde meningen toe te schrijven waarvan we niet weten of Euripides deze wel deelde. 'No dependable account of Euripides' own views on politics, women, or war survives, unless we are arbitrarily to select speeches by characters in his plays as the cryptic "voice of Euripides."¹⁰ Edith Hall verwoordt het treffend: we weten ontzettend weinig over het leven van Euripides en wat zijn mening was over zaken als politiek, vrouwen en oorlog. Euripides wordt bijvoorbeeld wel eens een vrouwenhater genoemd omdat het erop lijkt dat Euripides vrouwen bij uitstek geschikt vindt om de onberekenbare, irrationele kant van de menselijke geest te laten zien. Dit hoeft echter niet te zeggen dat Euripides een vrouwenhater was.¹¹

Naast de primaire bronnen zal ik gebruik maken van secundaire literatuur,

¹⁰ Hall, 'Introduction' xii.

¹¹ Van Dolen, *Toneelstukken in de Oudheid* 62-4.

voornamelijk over de intellectuele en filosofische ontwikkelingen tussen 430-410 v. Chr. Om te kijken of de ontwikkelingen gereflecteerd worden in *Helena*, zal ik gebruik maken van commentaren die zijn geschreven bij de tragedie. Hierin wordt namelijk ook uitleg gegeven waarom de vertaler iets op een bepaalde manier geïnterpreteerd heeft.

Hoofdstuk 1: De mythe van Helena

'No other character in Greek myth was ever so radically revised.'¹² Norman Austin schreef deze woorden met een goede reden: de Helena van Homerus is een ander persoon dan de Helena van Euripides, om het ontstaan van de schijn-Helena nog niet te noemen. Dit hoofdstuk beoogt de mythe van Helena en de ontwikkeling van deze mythe te doorgronden. De *Ilias* en de *Odyssee* van Homerus, de *Palinode* van Stesichorus, *De Historiën* van Herodotus en de *Helena* van Euripides zullen aan bod komen.

De *Ilias* en de *Odyssee*, twee epen toegeschreven aan Homerus, vertellen over de Trojaanse Oorlog en de nasleep ervan. Ze bieden ons echter ook informatie over de aanloop tot de oorlog en over de rol van Helena daarin. Helena was de dochter van Zeus en Leda, vrouw van de Spartaanse koning Tyndareus. Ze had twee broers en een zus: Kastor, Polydeukes en Klytemnestra. Helena groeide op tot de mooiste van alle vrouwen en haar (menselijke) vader Tyndareus hield een wedstrijd waarin alle helden van Griekenland konden vechten om haar hand. Agamemnon, die al getrouwd was met Klytemnestra, won deze wedstrijd namens zijn broer Menelaos.¹³ De andere deelnemers beloofden hun hulp aan Menelaos en Helena in tijd van nood;¹⁴ en die tijd van nood brak aan toen Helena werd geschaakt door de Trojaanse prins Paris. Volgens Homerus vond deze roof plaats nadat Hera, Athena en Aphrodite Paris bezochten. Paris beledigde Hera en Athena en prees Aphrodite's schoonheid. Aphrodite zorgde er daarna voor dat Paris onweerstaanbaar was voor vrouwen.¹⁵ Dit verhaal is later uitgebreid en wordt in de literatuur 'het oordeel van Paris' genoemd. In deze complexere versie van het verhaal gooide de twistgodin Eris een gouden appel tussen de gasten op de bruiloft van Thetis en Peleus voor 'de Mooiste'. Hera, Athena en Aphrodite vonden alle drie dat zij 'de Mooiste' waren en Zeus wees Paris als scheidsrechter aan. Paris koos voor Aphrodite, die hem de mooiste vrouw beloofde als hij voor haar zou kiezen.¹⁶ Na dit voorval ging Paris naar Sparta en bezocht het paleis op het moment dat Menelaos, die koning van Sparta was geworden, niet thuis was. Hij schaaakte Helena en nam haar mee op zijn schip terug naar Troje. Toen Menelaos hier achter kwam, schakelde hij de hulp in van alle mannen die hun trouw aan hem beloofd hadden en voer richting Troje. Dat was het begin van de Trojaanse Oorlog.

De oorlog lijkt niet Helena's fout te zijn, de schuld lijkt eerder te liggen bij Paris en de goden. Het is echter niet gemakkelijk om de schuldige aan te wijzen, zeker omdat Helena een tegenstrijdig karakter is. 'Was she a goddess or human? Was she seduced by Paris or raped? Was she libertine or the victim of society?'¹⁷ Bij Homerus is Helena een mens, maar ook heel duidelijk de dochter van Zeus, en daarmee eigenlijk meer dan een mens. In de

¹² N. Austin, *Helen of Troy and Her Shameless Phantom* (New York 1994) 4.

¹³ Austin, *Helen of Troy and Her Shameless Phantom*, 40.

¹⁴ M.P.O. Morford en R.J. Lenardon, *Classical Mythology* (New York 2007) 467.

¹⁵ Hom. *Ilias* 24. 25-30.

¹⁶ Morford en Lenardon, *Classical Mythology*, 473.

¹⁷ Austin, *Helen of Troy and the Shameless Phantom*, 26.

Odyssee zegt Proteus, koning van Egypte, tegen Menelaos dat hij niet zal sterven maar naar de Elyseïsche velden zal gaan, omdat hij de schoonzoon van Zeus is.¹⁸ Allen betoogt dat dit een voorafschaduwing is van de apotheose (tot god wording) van Helena omdat Menelaos zijn verhoogde status door haar verkrijgt; dit zou suggereren dat er iets exceptioneels gaat gebeuren met Helena.¹⁹ Helena is dus niet een god bij Homerus, maar ook zeker geen gewoon mens. Dan is er nog de vraag of Helena verleid is door Paris of ontvoerd. Is ze zelf meegegaan met Paris, betoverd door zijn aantrekkelijkheid, of heeft hij haar gedwongen om mee te gaan? Feit is dat Helena in de literatuur wordt aangewezen als oorzaak van de oorlog, al sinds het bestaan van de *Ilias*. A. Dale schrijft: 'From *Andromache, Hecuba, Electra, Iphigeneia in Tauris* to *Iphigeneia at Aulis*, wherever the subject touches the Trojan War, Helen is never spoken of by actor or sung of by Chorus without a passing curse of hatred and ill will, venomous or hopeless according to mood.'²⁰ Dit heeft er misschien mee te maken dat Helena in de *Ilias* schaamte en berouw toont, en zichzelf zelfs meerdere malen dood wenst.²¹ Als Helena zelf spijt heeft en zich schuldig voelt dat ze mee is gegaan naar Troje, dan moet het toch wel grotendeels haar fout zijn geweest?

Stesichorus

Hoewel de mythische traditie rondom Helena dus vooral kritisch en negatief was, gaf het auteurs wel de ruimte om te laten zien hoe creatief ze konden zijn met een verhaal. De meest gedurfde reactie was om te ontkennen dat Helena in Troje was geweest. We weten van drie auteurs dat zij dit gedaan hebben; we kunnen echter niet zeggen of zij ook daadwerkelijk de enigen zijn geweest.²² De eerste optekening is die van de dichter Stesichorus. Van zijn werk is eigenlijk niets overgebleven, behalve een paar losse regels. Toch hebben we een aantal regels van zijn werk *Palinode*, dat vertelt over Helena, dankzij Plato en Isokrates. Plato heeft de *Palinode* verwerkt in zijn *Phaedrus* op het moment dat Sokrates net klaar is met zijn toespraak over de liefde. Sokrates is bang dat hij de god Eros heeft beledigd en houdt vol dat hij de dichter Stesichorus moet imiteren. Stesichorus zou namelijk eerst Helena belasterd hebben en blind zijn geworden. Pas toen hij terugkwam op zijn woorden, in de *Palinode*, kreeg hij zijn gezicht terug.²³ Sokrates citeert dan wat, naar wij aannemen, de inleiding van het gedicht is. Daarna componeert Sokrates zijn eigen palinode aan Eros.

Now I, my friend, must purify myself; and for those who have sinned in matters of mythology there is an ancient purification, unknown to Homer, but known to Stesichorus. For when he was stricken with blindness for speaking ill of Helen, he was not, like Homer, ignorant of the reason, but since he was educated, he knew it and

¹⁸ *Odyssee* 4.561-9.

¹⁹ W. Allen (ed. comm. transl.), *Euripides Helen* (New York 2008) 14.

²⁰ A.M. Dale (ed, comm. transl.), *Euripides Helen* (Oxford 1967) vii.

²¹ *Ilias* 3.173-6, 410-12, 6.344-8, 24.764 .

²² Allen, *Euripides Helen*, 18.

²³ Allen, *Euripides Helen*, 18, Austin, *Helen of Troy and her Shameless Phantom* 95.

straightway he writes the poem: "That saying is not true; thou didst not go within the well-oared ships, nor didst thou come to the walls of Troy"; and when he had written all the poem, which is called the recantation, he saw again at once.²⁴

In de regels die Plato heeft opgenomen, zegt Stesichorus dat wat er gezegd wordt, niet waar is. Helena heeft nooit een voet in de schepen richting Troje gezet en heeft de muren van Troje nooit bereikt. Isokrates citeert geen nieuwe regels uit de *Palinode*. Wel vertelt hij, net zoals Plato, dat de *Palinode* een reactie zou zijn op een eerder gedicht van Stesichorus waarin hij Helena beledigt.

She (Helen) displayed her power to the poet Stesichorus also: for when at the beginning of his song he uttered a blasphemy against her, he stood up deprived of his sight; but when he had realised the cause of his plight and had composed the Palinode, as it is called, she restored him to his original condition.²⁵

Door Plato en Isokrates weten we dat Helena volgens Stesichorus niet in Troje was, maar nog niet waar Helena dan wel was en waarom er wel een Trojaanse Oorlog was. Plato geeft ons in een ander werk, zijn *Politeia*, ook nog bewijs dat Stesichorus het daadwerkelijk over een schim van Helena had. Sokrates vergelijkt de denkbeeldige genoegens die de menigte nastreeft, met het vechten van de soldaten voor de schim van Helena.

But it must be, mustn't it, that they live with pleasures which exist side by side with pains, as images and painted illusions of true pleasure [...]beget struggling passions among the foolish, and are fought over, just as Stesichorus describes the image of Helen being fought over by those at Troy, out of ignorance of the truth?²⁶

Herodotus

Ongeveer 100 jaar na Stesichorus schreef Herodotus zijn versie van de mythe van Helena. De priesters in Memphis zouden, naar eigen zeggen, de bron voor zijn verhaal zijn geweest. Herodotus verandert het begin van de mythe niet.²⁷ Paris kwam naar Sparta en nam Helena mee op zijn schip richting Troje. Ze kwamen echter in een storm terecht en waren gedwongen om aan te meren in Egypte. De bewaker van het gebied vertelde koning Proteus van Egypte over de ontvoering van Helena door Paris en Proteus haalde Helena weg bij Paris en beloofde haar te beschermen tot haar rechtmatige echtgenoot haar zou komen halen. Paris kreeg toestemming terug te keren naar Troje met lege handen, maar de koppige Grieken geloofden niet dat Helena niet in Troje was en verwoestten de stad in onwetendheid. Toen ze later de stad doorzochten, kwamen de Grieken erachter dat de Trojanen de waarheid hadden gesproken. De twee grootste verschillen met Stesichorus zijn dus dat Herodotus de traditionele vertelling volgt en het nergens over een *eidolon*, een

²⁴ Pl. *Phdr* 243a, (transl.) H. N. Fowler, Loeb-editie.

²⁵ Isok. *Hel.* 64, (transl.) D.A. Campbell, Loeb-editie.

²⁶ Pl. *Plt.* 586c, (transl.) C. Emlyn-Jones en W. Preddy, Loeb-editie.

²⁷ Hdt 2.112-20.

schijn-Helena, heeft.²⁸

We hebben nu drie Helena's gezien. Bij Homerus is Helena een gevallen vrouw, bij Stesichorus wordt haar eer hersteld met behulp van een *eidolon* en bij Herodotus is Helena in Egypte. De laatste revisie van de mythe van Helena verschijnt een paar jaar na Herodotus in de vorm van een tragedie van Euripides. Deze versie lijkt de verschillende Helena's bij elkaar te brengen.

Euripides

Na het schrijven van verschillende tragedies waarin Helena haar traditionele rol van trouweloze vrouw speelt, schrijft Euripides in 412 v. Chr. zijn eigen palinode aan Helena.²⁹ Hierin neemt hij elementen van zijn voorgangers over, maar voegt hij ook zeker nieuwe lijnen aan het plot toe. Euripides begint zijn tragedie met een weeklagende Helena, die door Hermes naar Egypte is gebracht voordat Paris haar mee kon nemen. De goden hebben een schijn-Helena gecreëerd die haar plaats heeft ingenomen. Helena treurt om haar verleden en haar huidige lot. Theoklymenos, de opvolger van koning Proteus, wil namelijk met haar trouwen tegen haar zin in en heeft bevel gegeven aan zijn dienaars om elke Griek die voet aan land zet in Egypte, te doden; misschien komt Menelaos zijn vrouw nog opeisen. Dan komt Helena Teuker tegen, een Griek die in Troje heeft gevochten. Hij vertelt dat de Grieken samen zijn vertrokken uit Troje, maar daarna uit elkaar zijn gedreven door een storm. Helena gelooft nu dat Menelaos dood is, maar het koor overtuigt haar ervan dat dit niet zo hoeft te zijn en Helena gaat naar Theonoë toe, de waarzeggende zus van Theoklymenos. Zij vertelt Helena dat Menelaos nog in leven en in de buurt is; dit gebeurt overigens niet op het toneel. Menelaos, zijn dienaren en de schijn-Helena zijn inmiddels aangespoeld op de Egyptische kust. Menelaos gaat op onderzoek uit terwijl de bemanning en schijn-Helena blijven wachten in een grot. Hij klopt aan bij het paleis en de oude vrouw die open doet, waarschuwt Menelaos voor Theoklymenos en zijn bevel om elke Griek te doden. Ook verneemt hij van haar dat zijn vrouw aan het hof verblijft. Niet veel later lopen Menelaos en Helena elkaar tegen het lijf. Dit zaait veel verwarring, maar even later komt een dienaar van Menelaos aanrennen om te vertellen dat de schijn-Helena in rook is opgegaan. Nu weet Menelaos dat hij de echte Helena voor zich heeft, en dat zijn vrouw dus nooit onteerd is door Paris. Samen bedenken ze een plan om te ontsnappen. Theonoë, de waarzegster, weet dit en ze moeten haar ervan overtuigen niets tegen haar broer te zeggen. Helena knipt al haar haren af en hult zich in zwarte kleren, Menelaos doet zich voor als een dienaar van zichzelf en samen gaan ze naar Theoklymenos toe. Tegen hem zeggen ze dat Menelaos dood is en dat Helena met Theoklymenos zal trouwen als ze samen met de 'dinaar' Menelaos een gepast graf mag geven. Theoklymenos, die niet bekend is met de Griekse begrafenisrituelen, geeft toestemming en leent Helena en de 'dinaar' een schip met bemanning zodat ze de rituelen uit kunnen voeren op zee. Aan de kust wordt de bemanning van Menelaos het schip

²⁸ Allen, *Euripides Helen*, 22. Austin, *Helen of Troy and her Shameless Phantom*, 7, 118-9.

²⁹ Austin, *Helen of Troy and her Shameless Phantom*, 138.

op gesmokkeld die vervolgens de Egyptische bemanning doodt en dan koers richting Griekenland zet. Eén dienaar ontsnapt en doet verslag aan Theoklymenos. Deze is woedend en wil zijn zuster vermoorden omdat ze hem verraden heeft. Dan komen echter de Dioskouroi ten tonele die Theoklymenos tegenhouden.

Euripides heeft in *Helena* filosofische en intellectuele thema's verwerkt, al is het belangrijk om te onthouden dat er geen systematische filosofie in deze tragedie zit.

Of course one cannot extract a systematic philosophy from this play or any other, since poets do not set themselves to explore the issues of (for example) truth and illusion *per se*, but rather harness the language and ideas surrounding those issues in order to explore the relevance of the myth as a whole for their society.³⁰

Een belangrijk thema is dat van schijn en werkelijkheid. Hoe kunnen wij de werkelijkheid en onwerkelijkheid van elkaar onderscheiden? De *eidolon* is hier natuurlijk het meest voor de hand liggende voorbeeld. Alle Grieken, onder wie Menelaos, zijn van mening de echte Helena bij zich te hebben. De echte Helena is echter in Egypte. Een ander voorbeeld is het moment waarop Helena al haar haren afknijpt en haar kleren verwisselt om op een weduwe te lijken, terwijl ze paradoxaal genoeg net weer de status van 'vrouw' heeft gekregen; ze is met haar wettige echtgenoot herenigd en ze is weer echt zijn vrouw.³¹ Euripides speelt vooral met de verbinding tussen kennis en het gezicht. Visuele ervaring werd vaak gezien als synoniem van betrouwbare kennis. Deze spanning tussen schijn en werkelijkheid hoort bij het debat of echte kennis wel mogelijk is voor de mens. Dit debat heeft een rijke filosofische traditie. Parmenides, die in het midden van de vijfde eeuw v. Chr. naar Athene zou zijn gekomen, heeft invloedrijke kritiek gegeven op de menselijke kennis door te zeggen dat we niet de weg van de mening moeten volgen, die gevormd wordt door de zintuigen, maar dat de weg van de waarheid zich baseert op reden.³²

Ook richt Euripides de aandacht van het publiek op de kloof tussen taal en realiteit. Er is een scheiding tussen de naam (*onoma*) die aan iets of iemand wordt gegeven en het ware wezen of de werkelijkheid ervan (*soma*). Hiermee wordt de bedrieglijkheid van verschijningen uitgedrukt. Er zijn twee Helena's, twee lichamen die dezelfde naam delen. Dit maakt de scheiding tussen *onoma* en *soma* lastig. De Grieken denken te vechten voor de werkelijke Helena, maar hebben in Troje gevochten voor niet meer dan een naam; Helena's naam is geruïneerd, maar haar lichaam is puur gebleven. Zoals Austin schrijft, welk verhaal is beter om deze kloof tussen taal en realiteit weer te geven dan het verhaal van Helena?

What plot more topical in late fifth-century Athens than the story of a woman divided into her real and her imaginary selves? What figure of traditional myth offered greater scope for tragedy than a Helen who was innocent in her very being confronting the

³⁰ Allen, *Euripides Helen*, 47.

³¹ Hall, 'Introduction' xxv.

³² Allen, *Euripides Helen*, 47.

damage done to herself, to Greece, and to Troy by the confusions wrought by her image and in her name?³³

Helena is een ideale figuur om de epistemologische feilbaarheid te behandelen.³⁴ Het publiek kent het traditionele verhaal van Helena en haar rol bij het ontstaan van de Trojaanse Oorlog, maar dan blijkt dat ze het de hele tijd bij het verkeerde eind hadden. Euripides bewijst het publiek met zijn tragedie dat ze ongelijk hadden over Helena. Als ze de waarheid over zo'n bekend figuur al niet weten, wat weten ze dan wel? Hoe kunnen ze er dan zeker van zijn dat ze iets weten? Het vermogen tot menselijke kennis is een belangrijk thema binnen de intellectuele ontwikkelingen, die ik in het volgende hoofdstuk bespreek.

³³ Austin, *Helen of Troy and her Shameless Phantom*, 9.

³⁴ Allen, *Euripides Helen*, 49.

Hoofdstuk 2: Intellectuele en filosofische ontwikkelingen 430-410 v. Chr.

Om te zien of *Helena* de intellectuele ontwikkelingen reflecteert, ga ik in dit hoofdstuk onderzoeken wat die ontwikkelingen waren. De filosofie van Sokrates, eveneens als zijn relatie met Euripides, zal besproken worden. Ook de sofisten zullen aan bod komen. Het lijkt vaak alsof de sofisten een samenhangende groep intellectuelen waren met dezelfde ideeën en theorieën. Rachel Barney schrijft echter dat hoewel de sofisten een collectieve interesse hadden in de mens en het sociale domein en dat hun ideeën werden ondersteund door observaties en rationele argumenten, hun ideeën inhoudelijk heel divers en uiteenlopend waren.

The sophists were collectively interested in the human and social realm; their ideas were supported by observation of the phenomena and by rational argument, rather than tradition, inspiration or authority; but in content those ideas were enormously diverse.³⁵

Omdat we sofisten niet zomaar onder één noemer mogen plaatsen, zullen een paar van de belangrijkste en meest invloedrijke sofisten tussen 430-410 v. Chr. apart behandeld worden, naast de sofisten als groep. Protagoras, Gorgias, Prodicus, Hippias en Thrasymachus en hun theorieën krijgen kort aandacht.

In 431 v. Chr. begon de oorlog tussen Sparta en Athene. Een van de consequenties van die oorlog was de dringende noodzakelijkheid om het ideaal *arete* (uitmuntendheid) te definiëren. De Atheense democratie betekende dat alle lagen van de bevolking door elkaar heen liepen en een gemeenschappelijk idee hadden van *arete*; de armste burgers namen samen met de elite deel aan de volksvergadering. De sociale en economische status van de elite zorgden er echter voor dat de idealen van de elite meer nageleefd werden. De oorlog dwong het volk (*demos*) om hun eigen belangen meer te verdedigen.³⁶ De definitie van het begrip *arete* was belangrijker geworden. Sommigen beweerden dat *arete* het geboorterecht van alle Atheners was, anderen vonden dat het de besten van de rest onderscheidde. Dit debat was een openbaar debat, zoals redevoeringen uit het theater en in de volksvergadering laten zien, maar werd ook met groot enthousiasme besproken in de intellectuele kringen.³⁷ Welke combinatie van deugden als wijsheid, dapperheid, rechtvaardigheid en matiging vormden de perfecte *arete*? En welke van deze deugden kon de gewone burger, die niet dezelfde mogelijkheden had om te studeren als de elitaire burger, verkrijgen? Deze laatste vraag bracht het debat weer terug op de vraag of *arete* aangeboren of aangeleerd was. Zulke vragen en debatten werden ook behandeld door mannen die *arete* doceerden, namelijk de sofisten.

³⁵ R. Barney, 'The Sophistic Movement' in M. L. Gill en P. Pellegrin (ed), *A Companion to Ancient Philosophy*. (Oxford, 2006) 79.

³⁶ Munn, *The School of History*, 76.

³⁷ Munn, *The School of History*, 77-8.

De sofisten

Barney definieert het begrip sofist als volgt: 'A standard definition of a sophist, both in antiquity and among modern scholars, is as a professional teacher of virtue or excellence (*arete*) (cf. Plato, *Ap.* 19d–20c); but just what this involves is not so obvious.'³⁸ De term sofisten (*sophistai* in het Grieks) is afgeleid van het woord *sophia*, dat meestal als 'wijsheid' wordt vertaald. *Sophia* omvat kennis, esthetiek, ethisch verstand en bekwaamheid.³⁹ Poëzie was traditioneel de meest prominente uiting van *sophia*, en dichters konden ook sofisten genoemd worden. Het democratische Athene behoefde echter een ander medium om *sophia* tot uiting te brengen: overtuigende niet-poëtische toespraken. 'Rhetoric was then, as it is now, a tool of the right to free speech and to a fair trial.'⁴⁰ Het was van belang om jezelf te kunnen verdedigen in de rechtbank en goed te kunnen spreken in de volksvergadering. De sofisten werden daardoor belangrijk voor de samenleving; zij leerden de burgers die het konden betalen de kunst van de retorica.

Drie termen komen terug in de bronnen in relatie tot sofistischer redevoeringen: polemiek, *makrologia* en *antilogike*. Met polemiek wordt een methode van weerlegging bedoeld die gebruik maakt van vraag-en-antwoord. Er zijn twee sprekers, één neemt de rol van ondervrager aan en de ander die van respondent. De respondent heeft een hypothese en de ondervrager probeert hem het tegenovergestelde te laten beweren door vragen te stellen over deze hypothese. Deze sofistischer methode staat centraal voor het beroep sofist in de *Sofist* van Plato. *Makrologia* betekent simpelweg 'lang spreken'. Sokrates zegt in de *Protagoras* van Plato dat deze sofistischer praktijk kenmerkend was voor Protagoras. Het is echter niet duidelijk hoe er onderscheid gemaakt moet worden tussen de sofistischer *makrologia* en de retorischer *epideixis*. *Antilogike* betekent 'tegengesteld argument' en heeft diepe wortels in de Griekse cultuur. Deze tegengestelde argumenten vinden we in de *Ilias* en in Griekse tragedies. Ook waren ze bij de volksvergadering en in de rechtbanken terug te vinden. Opnieuw wordt deze sofistischer praktijk vooral geassocieerd met Protagoras, die boeken over *Antilogiai* zou hebben geschreven en als eerste beweerde dat er voor elke vraag twee tegenovergestelde argumenten zijn.⁴¹

Paul Woodruff heeft nog een aantal van kenmerken op een rij gezet die van toepassing zijn op de meeste sofisten, naast dat ze de kunst van het spreken onderwezen.⁴² Sofisten vroegen voor hun onderwijs geld. Niet alle burgers konden daarom les krijgen, je moest tot de rijkere burgers behoren. Daarnaast waren de meeste sofisten reizigers die de hele Griekse wereld rondgingen. Volgens Plato en Aristoteles zouden de sofisten eerder de voorkeur geven aan *eikos* (waarschijnlijkheid) dan aan de waarheid.⁴³ Maar waarin

³⁸ Barney, 'The Sophistic Movement' 80.

³⁹ Munn, *The School of History* 78.

⁴⁰ R. Waterfield, *The First Philosophers: The Presocratics and Sophists*. (New York, 2000) xxviii.

⁴¹ Barney, 'The Sophistic Movement' 81-2.

⁴² P. Woodruff, 'Socrates among the Sophists' in S. Ahbel-Rappe en R. Kamtekar (ed), *A Companion to Socrates*. (Oxford 2009) 36-47.

⁴³ Woodruff, 'Socrates among the Sophists' 38.

verschilden de sofisten van elkaar?

Protagoras, geboren in Abdera, wordt de eerste en grootste sofist genoemd. Hij verwierf pas bekendheid in Athene, waar hij behoorde tot de intellectuele kring rond staatsman Pericles. Hij heeft dan ook een vorm van politieke *arete* geformuleerd; dit bestond uit een rudimentair gevoel van gerechtigheid en onderling respect in gemeenschappen van gelijke mensen. Volgens Protagoras moest deze *arete* door goede wetten gecultiveerd worden.⁴⁴ Protagoras onderwees de mogelijkheid om beide kanten van een debat te beargumenteren. Eerst werd dit gezien als een goede manier om complexe situaties te beoordelen, maar later als de mogelijkheid om het zwakste argument te laten winnen van het sterkste.⁴⁵ Verder stond Protagoras al in de oudheid bekend om zijn agnosticisme; hij ontkende niet het bestaan van de goden, maar wel de menselijke mogelijkheid om enige kennis over de goden te verwerven.⁴⁶

Gorgias uit Leontini wordt de meest innovatieve redenaar genoemd. Zijn overgebleven oeuvre bestaat voor een deel uit paradoxale toespraken: ze verdedigen een stelling die tegen de algemene opvattingen ingaat. De verdedigingsrede die hij voor Helena heeft geschreven komt terug in hoofdstuk 4. Het andere gedeelte van zijn werk zijn beschouwingen over retorica. In de *Gorgias* van Plato zegt Gorgias bijvoorbeeld het volgende:

Now the same argument applies also to rhetoric: for the orator is able, indeed, to speak against every one and on every question in such a way as to win over the votes of the multitude, practically in any matter he may choose to take up: but he is no whit the more entitled to deprive the doctors of their credit, just because he could do so, or other professionals of theirs; he must use his rhetoric fairly, as in the case of athletic exercise.⁴⁷

Gorgias is van mening dat retorica voor zowel het goede als het slechte gebruikt kan worden. Een retor moet de retorica op een gepaste manier gebruiken. Daarnaast zegt Gorgias dat taal uiteindelijk altijd bedrog is: woorden zijn niet zelf de dingen waarover ze spreken.⁴⁸

Prodicus uit Ceos staat bekend om zijn interesse voor het onderscheid in betekenis tussen verschillende woorden en de uitdrukking in taal in het algemeen. Hij probeerde de correcte betekenis van woorden te achterhalen. Ook deed Prodicus uitspraken over de ontwikkeling van de godsdienst. Mensen gingen de dingen vereren waar ze profijt van hadden; de elementen, wijn, waterbronnen, brood en hemellichamen. Daarna gingen ze de ontdekkers van nuttige vaardigheden als goden vereren.⁴⁹

⁴⁴ Munn, *The School of History*, 78.

⁴⁵ Waterfield, *The First Philosophers*, 205.

⁴⁶ Waterfield, *The First Philosophers*, 211.

⁴⁷ Pl. *Grg.* 457a-c, (transl.) W.R.M. Lamb, Loeb-editie.

⁴⁸ Waterfield, *The First Philosophers*, 222-3.

⁴⁹ Waterfield, *The First Philosophers*, 241-2.

Hippias uit Elis zette de menselijke wetten af tegen de ongeschreven wetten van de natuur en zelfs de goden. De natuurlijke wetten hebben meer aanspraak op onze gehoorzaamheid dan de menselijke wetten en zijn onbreekbaar. Een natuurlijke wet beschrijft iets, een menselijke wet schrijft iets voor. Verder had Hippias een theorie die Waterfield 'the continuity theory of reality' noemt. Dit houdt in dat een geheel dezelfde proporties heeft als de delen van dit geheel.⁵⁰

Thrasymachus uit Chalcedon was een redenaar die anderen leerde om hun tegenstanders te verslaan met hun argumentatie in redes. De Thrasymachus uit het werk van Plato, en volgens Waterfield waarschijnlijk ook de historische Thrasymachus⁵¹, was een voorstander van het natuurlijke recht. De normen van de Grieken brengen geen persoonlijke voordelen met zich mee, het natuurlijke recht dwingt mensen hun voordeel te volgen waar het ook naartoe leidt. De positie van Thrasymachus in het werk van Plato illustreert een trend in het vijfde-eeuws denken: de conventionele, morele standaarden werden bekritiseerd.⁵²

Sokrates

'More importantly, both were prominent, even notorious, "public intellectuals"; one might call the one, as he has been, a philosophical tragedian, the other, in view of his martyrdom for philosophy, a tragic philosopher, [...].'⁵³ Christian Wildberg legt in zijn artikel uit waarom het idee dat Sokrates en Euripides elkaar goed kenden, plausibel is. Er zijn bijvoorbeeld genoeg anekdotes waarin Sokrates en Euripides samen zijn, terwijl er geen enkele anekdote is waarin Sokrates met Sophokles praat. Deze anekdotes zijn hoogstwaarschijnlijk fictief, maar laten zien dat men de denkbeelden van Euripides en Sokrates op elkaar vond lijken en het waarschijnlijk achtte dat ze elkaar gekend hadden. Daarnaast leefden Euripides en Sokrates in dezelfde tijd en bewogen ze zich in dezelfde intellectuele kring, waaronder zich ook allerlei sofisten bevonden. Sokrates was echter tegen de sofistiek. Hij vond dat zij hun onderwijs vrij van waarden maakten; ze pretendeerden dingen te weten en creëerden daarmee 'een gevaarlijke verwarring tussen kundigheid en echte wijsheid.'⁵⁴

In Plato's Sokratische dialogen wordt gedemonstreerd hoe Sokrates te werk ging. Hij stelt aan zijn gesprekspartner een eenvoudige vraag, hij vraagt om de definitie van een woord als deugd of dapperheid, en doet alsof hij er zelf geen enkele kennis van heeft.⁵⁵ Dit geeft de ander de kans om zijn deskundigheid te laten zien. Sokrates gaat dan verder met vragen stellen om zo 'het schijnweten' van de ander aan het licht te brengen tot de ander beseft hoe onwetend hij eigenlijk is. Als de zoektocht naar de definitie niet succesvol is,

⁵⁰ Waterfield, *The First Philosophers*, 251-2.

⁵¹ Waterfield, *The First Philosophers*, 271.

⁵² Waterfield, *The First Philosophers*, 271.

⁵³ C. Wildberg, 'Socrates and Euripides' in Sara Ahbel-Rappe en Rachana Kamtekar (ed.), *A Companion to Socrates*. (Oxford, 2009) 24.

⁵⁴ G. van Riel, 'Sokrates' in T.L. Tieleman (ed.), *Antieke Wijsbegeerte Handboek*. (Leiden, 2008) 80.

⁵⁵ C.C.W. Taylor, 'Socratic Ethics' in B.S. Gower en M.C. Stokes (ed.), *Socratic questions. The philosophy of Socrates and its significance*. (London, 1992) 139.

eindigt de dialoog in een aporie; zowel Sokrates als zijn gesprekspartner weten het antwoord niet. Deze Sokratische methode wordt ook *elenchus* genoemd.⁵⁶ Het verschil tussen *elenchus* en de polemieek van de sofisten is niet te onderscheiden, althans volgens Barney.⁵⁷ Het verschil zit misschien wel in het feit dat Sokrates zegt geen leraar te zijn en geen kennis te hebben over het onderwerp, terwijl de sofisten bij polemieek weten welke kant ze de ander op willen laten gaan.

Naast het ontmaskeren van onwetendheid, hield Sokrates zich ook bezig met ethiek. Hij was van mening dat als iemand inzicht heeft in de ware aard van ethische waarden, hij er naar zal handelen. *Arete* staat voor Sokrates dus gelijk aan inzicht. Wie inzicht heeft in wat goed en deugdelijk is, zal zo handelen. Moreel slecht handelen is een gebrek aan inzicht. De kritiek van Aristoteles op deze theorie van Sokrates is dat mensen kunnen handelen tegen beter weten in (akratisch handelen).⁵⁸

Er is genoeg bewijs om te zeggen dat Sokrates en Euripides elkaar kenden. Volgens Wildberg is er echter nergens waarneembaar bewijs dat Sokrates en Euripides elkaar beïnvloed hebben. In het *corpus* van Euripides is geen significant bewijs te vinden.⁵⁹

⁵⁶ Barney, 'The Sophistic Movement', 81.

⁵⁷ Barney, 'The Sophistic Movement', 81.

⁵⁸ Van Riel, 'Sokrates', 83.

⁵⁹ Wildberg, 'Sokrates and Euripides', 32.

Hoofdstuk 3: De tragedie en de intellectuele ontwikkelingen naast elkaar

In het eerste hoofdstuk heb ik gekeken naar de ontwikkeling van de mythe van Helena en naar de intellectuele thema's die te vinden zijn Euripides' versie van deze mythe. In het tweede hoofdstuk heb ik de intellectuele ontwikkelingen onderzocht; hierbij zijn de sofisten en Sokrates aan bod gekomen. In dit hoofdstuk zal ik Euripides' versie van Helena naast de intellectuele ontwikkelingen plaatsen: komen die intellectuele thema's in de tragedie tevoorschijn? Is de invloed van de sofisten en van Sokrates zichtbaar? De vertalingen van *Helena* die in dit hoofdstuk gebruikt worden, zijn gemaakt door David Kovacs voor de Loeb Classical Library.

De proloog van de tragedie bestaat uit twee delen: de monoloog van Helena en een dialoog tussen Helena en Teuker. Hoewel een monoloog als begin ook door Aeschylus en één keer door Sophokles wordt gebruikt, is de opeenvolging van een monoloog en een dialoog karakteristiek voor Euripides.⁶⁰ In de monoloog verklaart Helena haar onschuld; de dialoog snijdt daarna meteen één van de belangrijkste thema's in het stuk aan: de kloof tussen schijn en werkelijkheid. Teuker heeft gevochten in Troje en komt nu Helena tegen in Egypte; hij snapt niet waarom hij dubbel ziet. Hij gelooft niet dat de echte Helena voor hem staat en daarmee vertrouwt hij niet op zijn zintuigen.⁶¹

In de monoloog van Helena komt de feilbaarheid van de zintuigen ook naar boven. In regels 17-9 zegt Helena: '[...] though there is a story that Zeus flew to my mother Leda in the shape of a swan [...].'⁶² Metamorfozes worden vaak gebruikt om iemand te bedriegen, net zoals Zeus heeft gedaan bij de moeder van Helena. Zeus kan veel vormen aannemen; en al die vormen hebben de naam Zeus.⁶³ Helena's naam is ook van toepassing op twee lichamen: het lichaam van Helena en het lichaam van de schijn-Helena. Een ander voorbeeld is te vinden in regels 42-3. Helena zegt: 'I was put forward for the Greeks as a prize of war (though it was not me but only my name).'⁶⁴ Er is een scheiding tussen de naam (*onoma*) en de werkelijkheid (*soma*); haar werkelijkheid (*soma*) was de prijs voor de Grieken, maar alleen haar naam (*onoma*) was in Troje.

De dialoog laat de invloed van de sofisten zien. Teuker zegt in regel 138: 'Dead, not dead: there are two accounts.'⁶⁵ Protagoras heeft gezegd dat er voor elke kwestie twee kanten zijn: een zwakkere en een sterkere kant. Helena wil de waarheid weten, maar krijgt alleen geruchten te horen; ze weet niet welk gerucht de waarheid is. De dialoog benadrukt ook nog even de reputatie van Helena. Teuker vertelt dat Menelaos en zijn 'vrouw' zijn

⁶⁰ Allen, *Euripides Helen*, 143. Dale, *Euripides Helen*, 69.

⁶¹ D. Conacher, *Euripides and the Sophists*. (London 1998) 75.

⁶² Eur. *Hel.* 17-9.

⁶³ Allen, *Euripides Helen*, 149.

⁶⁴ Eur. *Hel.* 42-3.

⁶⁵ Eur. *Hel.* 138.

omgekomen en dat Helena's familie zelfmoord heeft gepleegd uit schaamte over haar gedrag. Niet alleen heeft ze de Trojaanse oorlog veroorzaakt, maar ook de dood van haar familie.

Het eerste epeisodion begint met een dialoog tussen Helena en het koor. Dan verdwijnen zij van het toneel om Theonoë te raadplegen in het paleis. Menelaos doet zijn intrede. Deze houdt een soortgelijke toespraak als Helena in de proloog doet; hoogdravend vertelt hij over zijn heldhaftige verleden, over hoe hij samen met Agamemnon Troje heeft overwonnen.

It was, I think—and it is not boasting to say so—the world's greatest army that I took over by ship to Troy, not as a despot or leading my troops by force but commanding the young men of Greece with their consent.⁶⁶

Dit staat echter sterk in contrast met zijn uiterlijk, namelijk dat van een schipbreukeling, en als hij ook wordt weggejaagd bij de poorten van het paleis, komt hij niet heldhaftig meer over. De overwinnaar van Troje moet een oude slavin smeken om hem niet weg te sturen. Zij zegt tegen hem: 'You were evidently a person of importance somewhere, but not here.'⁶⁷ Weer speelt Euripides hier met schijn en werkelijkheid. Menelaos ziet eruit als een arme zwerver, maar heeft wel geholpen Troje te overwinnen.

In het tweede epeisodion komen Menelaos en Helena elkaar tegen. De ontmoeting tussen Helena en Menelaos lijkt veel op de ontmoeting met Teuker. Helena gelooft, hoewel ze in eerste instantie schrikt van zijn uiterlijk, dat haar echtgenoot voor haar staat. Menelaos blijft echter, net als Teuker, volhouden dat ze niet de echte Helena is; die heeft hij immers zelf meegenomen uit Troje. Ook Menelaos luistert niet naar zijn zintuigen. Pas als een dienaar komt melden dat de schijn-Helena verdwenen is, is Menelaos overtuigd.⁶⁸ Menelaos vraagt aan Helena wat er met haar gebeurd is in al die tijd en Helena vertelt haar verhaal. Menelaos weet al dat het de godin Hera was die de schijn-Helena heeft gecreëerd, maar hij snapt niet waarom zij hen zulk leed aan zou willen doen. Hij vraagt: 'Why did Hera make from the judgment a woe for you?'⁶⁹ Dit laat zien dat hij geen idee heeft van de motieven en het plan van Hera; wat er met Helena en Menelaos gebeurde, was voor de goden slechts bijzaak. Stervelingen kunnen de motieven van de goden niet doorgronden.

Het idee dat menselijke kennis over de goden onzeker is, komt vaker terug in *Helena*. De dienaar die komt melden dat de schim is verdwenen, vraagt uitleg over de situatie. Daarna reflecteert hij op het verdwijnen van de schim en zegt:

My daughter, how changeable and inscrutable is the divine! How thoroughly does it turn everything now this way, now that! One man has trouble <but afterwards finds

⁶⁶ Eur. *Hel.* 393-6.

⁶⁷ Eur. *Hel.* 454.

⁶⁸ Conacher, *Euripides and the Sophists*, 76.

⁶⁹ Eur. *Hel.* 675.

happiness and heaven's blessing>, while another, who has had no trouble, dies a painful death, since nothing in the fate he enjoys can be relied on.⁷⁰

Hij begrijpt de plotselinge veranderingen die plaats kunnen vinden niet; hij is verward door de goden.⁷¹ Een ander voorbeeld is te vinden in regels 1137-8 waar het koor zegt: 'What mortal can search out and tell what is god, what is not god, and what lies between?' Ook hier wordt aangegeven dat mensen geen kennis kunnen hebben van het goddelijke.

Aan het einde van zijn monoloog verklaart de dienaar dat alle profeten leugenaars zijn; geen enkele heeft het bestaan van de schim voorspelt. Dit is echter geen aanval op de goden zelf.⁷² Deze uitspraak genereert spanning, want Theonoë, de waarzegster, komt als de dienaar verdwenen is het podium op en misschien is zij wel een leugenaar die Helena en Menelaos gaat verraden aan Theoklymenos. Helena en Menelaos hebben haar nodig om te kunnen ontsnappen. Theonoë moet kiezen tussen Helena en Menelaos en haar broer Theoklymenos.

Helena en Menelaos proberen Theonoë te overtuigen en dat lukt. Theonoë legt daarna uit waarom ze belooft hen niet te verraden. In haar toespraak vertelt Theonoë hoe zij denkt over het postume lot van de geest. Ze zegt namelijk:

In fact punishment for these deeds comes to those below and to all men above. For though the mind of dead men does not live, it has eternal sensation once it has been hurled into the eternal upper air.⁷³

Lucht en ether (*upper air*) stonden centraal in de kosmologie van verschillende filosofen, zoals Anaximenes, Empedokles en Diogenes van Apollonia. Anaxagoras had een systeem bedacht waarin de geest (*nous*) alle materie in het universum kon beheersen. Euripides baseert zich in bovenstaande regels op deze theorie, hoewel hij niet een systematische theorie creëert. Theonoë zegt dat mensen gestraft zullen worden, ook als ze dood zijn. Ze heeft het echter niet over een onderwereld of iets soortgelijks, maar over een ether waarin de geest wordt opgenomen.⁷⁴ Zowel Theonoë als haar overleden vader Proteus worden beïnvloed door de manier waarop Menelaos en Helena behandeld worden; daarom kiest Theonoë ervoor om hen niet te verraden.

Met de belofte van Theonoë op zak, bedenken Helena en Menelaos een plan. Menelaos komt met nutteloze opties (vermoorden van Theoklymenos, ontsnappen op een strijdswagen) waardoor het plan van Helena nog intelligenter overkomt dan het anders al zou doen. Het ontsnappingsplan haakt weer sterk in op het thema van schijn en werkelijkheid. Menelaos doet alsof hij een dienaar van de gestorven Menelaos is; Helena knipt haar haren

⁷⁰ Eur. *Hel.* 711-5.

⁷¹ Allen, *Euripides Helen*, 228.

⁷² Allen, *Euripides Helen*, 231.

⁷³ Eur. *Hel.* 1013-6. Volgens Allen zijn deze regels vaak door redacteuren weggelaten; hij ziet hier echter geen reden voor.

⁷⁴ Allen, *Euripides Helen*, 255.

af en hult zich in rouwkleiding omdat ze zogenaamd rouwt om haar echtgenoot. Samen halen Helena en 'de dienaar van Menelaos' Theoklymenos over om hen een schip te geven zodat ze Menelaos met de goede rituelen kunnen eren. Helena geeft aan dat 'de dienaar' heeft gezien hoe Menelaos is gestorven. 'Yes, and from one who was there when he died.'⁷⁵ Helena weet hoe belangrijk de zintuigen zijn, zelfs als ze uit de tweede hand komen. Het bedrog van Helena is ook te zien aan haar woordkeus. In regel 1399 zegt ze: 'My new husband, it is inevitable that I honor my first marriage and the love I gave him as his bride.'⁷⁶ Een aantal regels verder noemt ze hem haar heer: 'Certainly not! No need to serve your own slaves, my lord!'⁷⁷ Ze noemt hem haar nieuwe echtgenoot en haar meester, terwijl ze weet dat hij dit niet gaat worden. Dit bedrog komt overeen met de theorie van Gorgias dat taal op een misleidende manier kan overtuigen. Gorgias heeft ook gezegd dat taal de werkelijkheid niet uit kan drukken. Dit komt overeen met de eerste helft van de tragedie waarin Helena twijfelt aan de verhalen over haar verwekking en geboorte en ze moeite heeft om het verschil tussen schijn en werkelijkheid (het verschil tussen haar en haar schim) uit te leggen aan Teuker en Menelaos.

Het laatste gedeelte van de tragedie bevat het *charis* (een gunst voor een gunst) thema.⁷⁸ Helena belooft Theoklymenos dat ze met hem zal trouwen. Theoklymenos antwoordt daarop: 'On what terms? Favor must answer favor.'⁷⁹ Helena en Menelaos maken volop gebruik van dit antwoord om hun ontsnapping te laten lukken. Het *charis* thema is ook te zien als Theoklymenos Menelaos beloont omdat hij Helena een gunst verleent door te helpen met de uitvaart. Dit thema heeft te maken met de verschillende concepten over de relativiteit van *arete* die sofisten hadden. Plato laat Protagoras bijvoorbeeld 'het goede' definiëren in termen van 'het nuttige'. Iets wat niet nuttig, of goed, is voor mensen, kan wel nuttig, of goed, zijn voor paarden.⁸⁰ Antiphon zegt dat dingen die kloppen met de wet, kunnen afwijken van de natuur. De sofisten vragen zich af of er absolute waarden zijn voor sommige traditionele deugden en hebben het idee geïntroduceerd dat wat traditioneel als deugdelijk werd gezien, dat niet hoeft te zijn in andere omstandigheden.⁸¹ Helena belooft Theoklymenos een gunst, namelijk een huwelijk met haar, en zal die belofte niet na komen. Een belofte niet na komen lijkt onjuist te zijn, maar Theoklymenos heeft zich niet aan de voorwaarden gehouden waaronder Helena naar Egypte was gebracht. Het is juist dat Helena weer herenigd wordt met haar rechtmatige echtgenoot, Menelaos. In dit geval is het dus geen gunst voor geen gunst.

⁷⁵ Eur. *Hel.* 1199.

⁷⁶ Eur. *Hel.* 1399-1400.

⁷⁷ Eur. *Hel.* 1428.

⁷⁸ Conacher, *Euripides and the Sophists*, 48.

⁷⁹ Eur. *Hel.* 1234.

⁸⁰ Conacher, *Euripides and the Sophists*, 42.

⁸¹ Conacher, *Euripides and the Sophists*, 44.

Hoofdstuk 4: Het *Encomium van Helena* geschreven door Gorgias

De sofist Gorgias is al even kort besproken in hoofdstuk 2. Dit hoofdstuk zal dieper ingaan op één van zijn werken, namelijk het *Encomium van Helena*. Zowel Gorgias als Euripides verdedigen Helena, zij het op een andere manier. Wat is de verbinding tussen Helena en de intellectuele ontwikkelingen? De vertalingen die in dit hoofdstuk geciteerd worden, zijn van D.M. MacDowell.

Encomium kan vertaald worden als lofrede, maar verdedigingsrede zou geschikter zijn als titel. Gorgias legt in zijn introductie namelijk uit dat het zijn doel is om te laten zien dat het fout is om Helena de schuld te geven van de Trojaanse Oorlog.⁸² 'I wish, by adding some reasoning to my speech, to free the slandered woman from the accusation and to demonstrate that those who blame her are lying, and both to show what is true and to put a stop to their ignorance.'⁸³ Hij geeft zijn luisteraars/lezers vier mogelijke redenen waarom Helena is meegegaan naar Troje. 'Either it was because of the wishes of Chance and the purpose of the gods and the decrees of Necessity that she did what she did, or because she was seized by the force, or persuaded by speeches, < or captivated by love >.'⁸⁴ Deze vier redenen behandelt hij daarna apart van elkaar.

Als het de goden waren, is Helena vrij van schande. Een god is sterker dan een mens, in kracht en in wijsheid. De zwakkeren (mensen) volgt de sterkeren (goden). Als ze door geweld en kracht (*force*) werd gedwongen naar Troje te gaan, is het de schuld van de man, oftewel Paris. Helena is dan door hem op een barbaarse manier geschonden en van haar familie weggehaald; waarom zou zij de schuld krijgen? Als Helena door taal (*speech*) overtuigd is om mee te gaan, is het volgens Gorgias ook niet moeilijk om haar vrij te pleiten. Taal kan verdriet, bedroefdheid, blijheid en medelijden opwekken of juist weghalen; taal bedriegt en dwingt de geest een bepaalde kant op te denken. Als Helena door taal overtuigd is, handelde ze onder dwang.⁸⁵ Opnieuw zou de schuld dus bij Paris liggen:

For speech, the persuader, compelled the mind, the persuaded, both to obey what was said and to approve what was done. So the persuader, because he compelled, is guilty; but the persuaded, because she was compelled by his speech, is wrongly reproached.⁸⁶

De laatste reden die Gorgias noemt is liefde. Een mooi mannenlichaam, zoals dat van Paris, wekt seksueel verlangen op. Dit verlangen oefent dwang uit, net zoals taal dat doet. Liefde is een kracht zo sterk dat niemand er tegenin kan gaan. Dit is geen nieuwe suggestie; Sophokles heeft het bijvoorbeeld in de *Antigone* over de overslaanbare liefde.⁸⁷ Soms werd liefde (*eros*) gezien als een god en welke sterveling kan sterker zijn dan een god?

Met het laatste woord van zijn *encomium* geeft Gorgias aan dat zijn verdedigingsrede

⁸² D.M. MacDowell (ed. comm. transl), *Gorgias Encomium of Helen* (Devon, 1982) 12.

⁸³ Grg. *Encomium van Helena*. 2.

⁸⁴ Grg. *Encomium van Helena*. 6.

⁸⁵ MacDowell, *Gorgias Encomium of Helen*, 12.

⁸⁶ Grg. *Encomium van Helena*. 12.

⁸⁷ MacDowell, *Gorgias Encomium of Helen*, 16.

voor Helena een spel was (*paignion*). Het schrijven van deze rede was amusant voor Gorgias; hij vindt het leuk om zijn retorische vaardigheden te oefenen door Helena te verdedigen, de meest beruchte vrouw van Griekenland. Conacher suggereert in zijn werk dat de *Helena* van Euripides misschien een parodie is van de sofistieke leer over schijn en werkelijkheid.⁸⁸ Feit is dat beide auteurs het verhaal van Helena een geschikt onderwerp vonden om retorische en intellectuele ideeën te bespreken. Helena werd zo verfoeid door de Grieken dat ze een uitdaging was: als je haar kunt verdedigen, kun je iedereen verdedigen.

⁸⁸ Conacher, *Euripides and the Sophists*, 77.

Conclusie

De hoofdvraag van deze scriptie was: In hoeverre is de tragedie *Helena* een reflectie van contemporaine filosofische en intellectuele vraagstukken? Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn verschillende deelonderwerpen behandeld.

Het eerste deelonderwerp was de mythe van Helena. De Helena van Homerus, Stesichorus, Herodotus en Euripides kwamen voorbij. Omdat de hoofdvraag over de versie van Euripides gaat, is die versie uitgebreid behandeld. Naar voren kwam dat schijn en werkelijkheid een belangrijk thema is in de tragedie. Ook de kloof tussen taal en realiteit stelt Euripides aan de orde in zijn werk. De epistemologische feilbaarheid komt naar boven: je kunt niet vertrouwen op je zintuigen.

Het tweede hoofdstuk ging over de intellectuele ontwikkelingen. De sofisten, leraren van *arete*, zijn besproken. Drie termen die komen terug in de bronnen in relatie tot sofistieke redevoeringen zijn aan bod gekomen: polemiek, *makrologia* en *antilogike*. Daarnaast hebben Protagoras, Prodicus, Gorgias, Hippias en Thrasymachus kort individueel aandacht gekregen. Daarnaast is ook Sokrates besproken in relatie tot Euripides.

In het derde hoofdstuk heb ik gekeken of er concrete voorbeelden te vinden waren in de tragedie waarin contemporaine intellectuele vraagstukken en theorieën te zien zijn. Het thema van schijn en werkelijkheid is op veel plekken goed terug te zien en gaat vaak gepaard met het thema van de epistemologische feilbaarheid. Ook het idee dat kennis over de goden niet mogelijk is voor de mens heeft een plekje in deze tragedie. Als laatste komt *arete* aan bod in de vorm van het *charis* thema.

In het vierde en laatste hoofdstuk heb ik het *Encomium van Helena* van de sofist Gorgias besproken. Hierin verdedigt hij Helena; het is niet haar schuld dat de Trojaanse Oorlog heeft plaatsgevonden. De goden, kracht, taal en liefde zijn de vier redenen die Gorgias noemt waardoor Helena mee naar Troje zou zijn gegaan.

Helena reflecteert de intellectuele en filosofische ontwikkelingen tot een bepaalde hoogte. Op veel plaatsen in de tragedie zeggen de karakters dingen die intellectuele thema's en vraagstukken reflecteren. Naar mijn mening is Euripides bij het schrijven van deze tragedie zeker geïnspireerd door zijn intellectuele vrienden; het feit dat de tragedie eigenlijk grotendeels om schijn en werkelijkheid draait, laat dit zien. Daarnaast zijn de methoden van de sofisten gedeeltelijk terug te zien. Een voorbeeld van *antilogike* is al gegeven in hoofdstuk drie. Ook zitten er meerdere lange monologen in de tragedie. Dit komt echter ook altijd voor bij andere tragedieschrijvers, dus of dit *makrologia* te noemen is, is te betwijfelen. Polemiek is niet duidelijk terug te zien; daarmee is het Sokratische *elenchus*, dat er bijna niet van de onderscheiden is, ook niet aanwezig.

Het feit dat Gorgias en Euripides allebei Helena verdedigen is interessant, maar misschien ook wel logisch. Gorgias en Euripides waren allebei intellectuelen die zich bezig hielden met filosofie en retorica en Helena vormt een uitdaging. Hoe kun je de meest gehate vrouw van Griekenland verdedigen? Helena is een tegenstrijdig karakter, zoals ik al heb

uitgelegd in hoofdstuk 2, en dat maakt de uitdaging nog groter.

Het is moeilijk om te zeggen of Euripides echt door specifieke personen, zoals Sokrates, is beïnvloed. Persoonlijk zie ik Sokrates' invloed niet terugkomen, hoewel mijn kennis van Sokrates daar misschien ook niet groot genoeg voor is. Ook de theorieën van specifieke sofisten zijn niet echt aan te wijzen; alleen de theorie van Protagoras dat elke kwestie twee kanten heeft, komt terug. De thema's waarover zij met elkaar spraken en debatteerden zijn zeker wel aan te wijzen; dit laat hoofdstuk 3 wel zien. Hoewel veel intellectuele en filosofische theorieën worden aangeraakt in de tragedie, wil ik opnieuw Allen aanhalen: 'Of course one cannot extract a systematic philosophy from this play or any other [...]'⁸⁹ Een systematische filosofie is niet terug te zien, delen van verschillende theorieën en intellectuele thema's zijn er in overvloed.

⁸⁹ Allen, *Euripides Helen*, 76.

Literatuurlijst

Bronnen

- Allen, W. (ed. comm.), *Euripides Helen* (New York 2008).
- Campbell, D.A., *Isocrates Helena* (Cambridge 2001).
- Dale, A.M. (ed. comm. transl.), *Euripides Helen* (Oxford 1967).
- Emlyn-Jones, C. en Preddy, W., *Plato Politeia* (Cambridge 2013).
- Fowler, H.N., *Plato Phaedrus* (Cambridge 1999).
- Kovacs, D., *Euripides Helen* (Cambridge 2002).
- Lamb, W.R.M., *Plato Gorgias* (Cambridge 2012).
- MacDowell, D.M. (ed. comm. transl.), *Gorgias Encomium of Helen* (Devon 1982).
- Schwartz, M.A., *Homerus Ilias & Odyssee* (Amsterdam 1982).

Secundaire literatuur

- Allen, W. (ed. comm.), *Euripides Helen* (New York 2008).
- Austin, N., *Helen of Troy and Her Shameless Phantom* (New York 1994).
- Barney, R., 'The Sophistic Movement' in Gill, M.L. en Pellegrin, P. (ed.), *A Companion to Ancient Philosophy* (Oxford 2006) 77 – 97.
- Conacher, D., *Euripides and the Sophists* (London 1998).
- Dolen, H. van, *Toneelstukken in de Oudheid* (Alkmaar 2013).
- Hall, E., 'Introduction' in Morwood, J., *Medea: Hippolytus: Electra: Helen/Euripides* (Oxford 1997) ix – xxx.
- Morford, M.P.O. en Lenardon, R.J., *Classical Mythology* (New York 2007).
- Munn, M., *The School of History: Athens in the Age of Socrates* (California 2000).
- Riel, G. van, 'Sokrates' in Tieleman, T.L. (ed.), *Antieke Wijsbegeerte Handboek* (Leiden, 2008) 78 – 85.
- MacDowell, D.M. (ed. comm. transl.), *Gorgias Encomium of Helen* (Devon 1982).
- Taylor, C.C.W., 'Socratic Ethics' in Gower, B.S. en Stokes, M.C. (ed.), *Socratic questions. The philosophy of Socrates and its significance* (London 1992) 137 – 152.
- Waterfield, R., *The First Philosophers: The Presocratics and Sophists* (New York 2000).

Wildberd, C., 'Socrates and Euripides' in Ahbel-Rappe, S. en Kamtekar, R. (ed.), *A Companion to Socrates* (Oxford 2009) 21 – 35.

Woodruff, P., 'Socrates among the Sophists' in Ahbel-Rappe, S. en Kamtekar, R. (ed.), *A Companion to Socrates* (Oxford 2009) 36 – 47.